

HAL
open science

Otázka znovunabývání zemědělské půdy na území nových německých zemí

Guillaume Lacquement

► **To cite this version:**

Guillaume Lacquement. Otázka znovunabývání zemědělské půdy na území nových německých zemí. Cahiers du CEFRES, 2012, Původní a noví vlastníci, 11, pp.38-50. halshs-01510689

HAL Id: halshs-01510689

<https://shs.hal.science/halshs-01510689>

Submitted on 23 May 2017

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Cahiers du CEFRES

N° 11, Původní a noví vlastníci

Anne Olivier (Ed.)

Guillaume LACQUEMENT

Otázka znovunabývání zemědělské půdy na území nových německých zemí

Référence électronique / electronic reference :

Guillaume Lacquement, « Otázka znovunabývání zemědělské půdy na území nových německých zemí », Cahiers du CEFRES. N° 11, Původní a noví vlastníci (ed. Anne Olivier).

Mis en ligne en janvier 2012 / published on : january 2012

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c11/lacquement_1996_znovunabyvani_zemedelske_pudy.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Otázka znovunabývání zemědělské půdy na území nových německých zemí

Guillaume Lacquement¹

Zánik Německé demokratické republiky, k němuž došlo jejím sloučením se Spolkovou republikou, a rozšíření západoněmeckého práva na nové německé země ji nezbavuje problému restitucí kolektivizovaného majetku. Země, svého času na západě považovaná za "Švýcarsko" socialistického tábora, území, jež během několika měsíců ztratilo svoji dvojitou legitimitu politickou a ideologickou, prochází stejně jako ostatní bývalé socialistické země střední a východní Evropy procesem dekolktivizace. Tento proces vychází z politického projektu, který si klade za cíl skončit s kolektivistickým způsobem výroby charakterizovaným společenským převlastněním půdy a výrobních prostředků, kolektivní organizací práce a všeobecným zavedením práce za mzdu ve velkých výrobních jednotkách pracujících v řízeném hospodářství. Dekolktivizace přináší radikální změnu ekonomického a sociálního systému a předpokládá úplnou transformaci společenských výrobních vztahů. Přechod od řízení ekonomiky k ekonomice tržní vyžaduje transformaci způsobu vlastnictví půdy a výrobních prostředků převedením vlastnických práv na soukromé provozovatele.

V bývalé NDR, či spíše v nových zemích Německé spolkové republiky, je na rozdíl od ostatních zemí střední Evropy projekt restrukturalizace jasně stanoven. Sjednocení a vstup do tržní ekonomiky začleněním do zemědělské politiky zemí Evropského společenství má usnadnit zánik družstev a státních statků a napomoci obnovení a rozšíření nezávislých rodinných hospodářství podle vzoru západní Evropy. Ale tak jako i v jiných bývalých socialistických zemích je v politické debatě o "dekomunizaci" přisuzován zvláštní význam přeměně režimu vlastnictví, který je uváděn ve spojitost s ekonomickou efektivitou a sociální spravedlností. Velký západoněmecký bratr proto metodicky vypracoval program transformace režimu vlastnictví s důrazem na restituce. Znovunabytí všelidového majetku je nicméně značným ekonomickým a sociálním problémem, zdrojem konfliktů a napětí, vyvolávaných sociálními aktéry, kteří prostřednictvím nejrůznějších strategií usilují o zachování starých práv.

1 – ZNOVUNABÝVÁNÍ PŮDY JAKO PROGRAM: RESTITUOVAT, POSTOUPIT, ODŠKODNIT

Když bylo západoněmeckému ministru zemědělství I. Kiechlemu vzápětí po sjednocení svěřeno řízení zemědělské ekonomiky bývalé NDR, byl vnitřně přesvědčen o vratnosti procesu kolektivizace i o tom, že v novém ekonomickém a sociálním kontextu rychle dojde ke spontánnímu vytváření rodinných zemědělských hospodářství podle západního vzoru. Jmenování nového ministra do funkce spolkového ministra zemědělství se ideologických základů vládní politiky zemědělské restrukturalizace v nových zemích nikterak nedotklo.

a – Legislativní mechanismus: vymazat epizodu kolektivismu

Uvedení nové zemědělské politiky v praxi zpočátku brání svazující legislativní aparát. 7. června 1991 je v parlamentu (*Bundestag* a *Buntesrat*) přijata nová verze vládou předloženého Adaptačního zákona o zemědělství (*Das Landwirtschaftsanpassungsgesetz*), která v mnoha ohledech mění legislativu odhlasovanou Komorou lidu (*Volkskammer*) bývalé NDR. Tato nová verze má z právního hlediska vyjasnit transformační proces zemědělských družstev, přičemž počítá s novými výlučnými způsoby hospodaření odpovídajícími západoněmeckému právu. Upřesňuje a zjednodušuje podmínky pro vystoupení z družstva a zřízení soukromých hospodářství. Podle zákona musí všechna výrobní zemědělská družstva bývalé NDR zahájit právní restrukturalizaci před 31. prosincem 1991, jinak budou zrušena.

V širším slova smyslu upravuje toto obnovení západoněmeckého práva v nových zemích především navrace- ní majetku do soukromého vlastnictví. Problém rozpoutal četné diskuse, ale vláda dala se vši rozhodností přednost restitucím – samozřejmě doplněným o jisté úpravy na podporu výrobních investic – před odškodňováním nebo kompenzacemi, jak tomu bylo v některých zemích bývalého socialistického bloku. Zákon stanoví, že všichni členové družstva mají nárok na vrácení majetku (půdy, zařízení a dobytek), které do společného hospodářství vložili při vytvoření družstva. Opatření se rovněž týká držitelů parcel, které získali při pozemkové reformě – poté, co vstoupil v platnost zákon ze 6. března 1990, přijatý ve Smlouvě o sjednocení, stali se jejich právoplatnými

¹ATER, Université de Perpignan, člen Laboratoire de Géographie rurale de l'Université Paul-Valéry – Montpellier III (URA CNRS 906 "Dynamique de l'espace rural"), pod vedením profesorky Marie-Claude MAUREL.

vlastníky. Toto ustanovení je součástí jedné z hlavních klauzulí Smlouvy, zapovídající další zpochybňování vyvlastnění prováděných v rámci pozemkové reformy. Družstevníci musí dále obdržet finanční odškodnění náhradou za užívání svého majetku družstvem. Článek 44 Adaptačního zákona ukládá družstvu povinnost odškodnit každého ze svých členů za užívání jeho inventáře. Odškodné je stanoveno podle bonity půdy, počáteční hodnoty ostatního majetku a kapitálu a podle délky jeho členství v družstvu. Tato částka je potom zhodnocena o 3% ročně.²

Zákon sice za jistých podmínek počítá s navrácením majetku vyvlastněného bývalým režimem původním vlastníkům, podle ustanovení Smlouvy o sjednocení se však netýká pozemkového uspořádání, které následovalo po pozemkové reformě v roce 1945, ani vyvlastnění, k nimž došlo za sovětské okupace (1945–1949). V důsledku toho byla vláda po více než čtyři roky ve velmi choulostivé situaci – na jedné straně byla nucena dodržovat ustanovení Smlouvy o sjednocení, na straně druhé byla interpelována nátlakovými skupinami v parlamentu, spolky, oběťmi pozemkové reformy a jejich potomky. Přestože vláda velice záhy přistoupila na princip práva na odškodné, před přijetím zákonů v září 1994, upravujících odškodnění obětí pozemkové reformy, parlament projednal a zamítl celou řadu návrhů.³

Zákon o odškodnění je výsledkem citlivého politického kompromisu. I když se nevrací k rozdělení půdy při pozemkové reformě, zpochybňuje princip vyvlastnění bez odškodnění a více než symbolicky ho napravuje kompenzacemi. Jeho doplňkem jsou ustanovení umožňující vykoupit část půdy vložené do pozemkového fondu v socialistickém vlastnictví za cenu nižší než tržní.⁴

Nový zákon rovněž upřesňuje způsoby privatizace a přerozdělování majetku družstva. Jeho ustanovení jsou komplexní a stejně jako celá legislativa výrazně zvýhodňují bývalé družstevníky, kteří hodlají vytvořit samostatné rodinné hospodářství: pokud jsou vlastníky půdy nebo budov, je jim v případě rozpuštění družstva poskytnuta větší část přerozděleného kapitálu družstva a předkupní právo na vlastní majetek družstva.⁵

V každém případě mohou při převodu majetku do soukromého vlastnictví legálně využít zkrácené lhůty. Budoucí soukromé hospodářství zvýhodňují i ustanovení a předpisy, jimiž se řídí přerozdělování výrobních kvót, jejichž výše je vypočítávána z vrácené půdy odebrané družstvu.⁶

Pouze malá část vlastního kapitálu družstva (10 % kapitálu, který zbyl po restitucích inventáře, to znamená soukromého majetku užívaného družstvem) je určena na odškodnění jeho členů v závislosti na délce jejich působení v družstvu a nezávisle na půdě a kapitálu, který do družstva vložili.⁷

Pohledávky družstevníků, kteří se rozhodli zůstat v družstvu a stát se členy nové hospodářské jednotky, jsou transformovány na podíly společníků nového podniku.

Půda, kapitál, práce – tři faktory zemědělské výroby, které jsou předmětem restituce a/nebo odškodnění. Restituce a odškodnění jsou ale diferenciovány, neboť zvýhodňují vlastníky půdy a majitele inventáře před družstevníky, kteří přinesli pouze svou práci. V každém případě zvýhodňuje tento postup členy, kteří vystupují z družstva s úmyslem založit soukromé hospodářství.

b – Úloha Treuhandanstaltu: stát likvidátorem všelidového vlastnictví

Současně s právním rámcem Adaptačního zákona má vláda ještě zvláštní ústavní orgán: *Treuhandanstalt*. *Treuhandanstalt*, vytvořený 1. března 1990 vládou Hanse Modrowa, byl původně jakýmsi státním holdingem,

²Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten (BMELF): *Neufassung des Landwirtschaftsanpassungsgesetz*, Bonn, září 1992, 44 stran.

SCHWEIZER, D.: "Erläuterung zum Landwirtschaftsanpassungsgesetz" v *Informationen Arbeitsunterlagen für Berufsbildung und Beratung*, publikace Auswertungs und Informationsdienst für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten (AID), 40. ročník, č. 31, červenec 1991, 17 stran.

³ Zákon stanoví vyšší odškodného za každý jednotlivý majetek na trojnásobek jeho hodnoty v roce 1935. Bývalí vlastníci obdrží od státu dlužní úpis splatný počínaje rokem 2004, postupitelný a zpeněžitelný před tímto datem. Úroky ve výši 6 % ročně budou však inkasovány pouze z dlužních úpisů držených až do roku 2004.

⁴ KLAGER, B. a KLARE, K.: "Entschädigungsgesetz nach wie vor umstritten" v *Top Agrar Spezial*, 6/1994, str. 13.

KLAGER, B. a KLARE, K.: "So werden Alteigentümer jetzt entschädigt" v *Top Agrar Spezial*, 5/1995, str. 44–47.

⁵ BMELF: "Novellierung des Landwirtschaftsanpassungsgesetz" v *Agrarpolitische Mitteilungen*, 12/91, str. 1–12.

⁶ SCHWEIZER, D.: cit. dílo, str. 10–11.

BMELF: "Leitfaden zum LAG" v *BMELF informiert*, 1992 str. 7–8.

⁷ BMELF: *Neufassung des Landwirtschaftsanpassungsgesetz*, Bonn, září 1992, str. 29–32.

kteřý byl pověřen privatizací socialistického hospodářství. Stejně jako v privatizačních programech prováděných ve stejné době v Polsku a v Československu, bylo jeho úkolem transformovat státní podniky na akciové společnosti a v nové právní podobě zachovat organizační struktury socialistické ekonomiky.⁸

S nástupem Lothara de Maizière do funkce dostává jeho poslání novou náplň. Jeho úlohu při privatizování a restrukturalizaci všelidového majetku upřesňuje zákon ze 17. června 1990 (*Treuhandgesetz*). Na základě tohoto zákona je zemědělskému sektoru přiznáno zvláštní místo a jsou zdůrazněny jeho specifické ekonomické, ekologické, strukturální a právní rysy. V důsledku toho se podle nové legislativy nemusí státní statky restrukturalizovat na akciové společnosti, jak je tomu u ostatních státních podniků. Na druhé straně počítá se způsoby privatizace zemědělské půdy na principu převodu vlastnických práv na družstva, družstevníky i ostatní občany (doplňující návrh ze 22. července 1990 přijatý Komorou lidu).⁹

Poté co vstoupila v platnost Smlouva o sjednocení, stává se *Treuhandanstalt* spolkovou veřejnoprávní společností a spadá pod politickou působnost Ministerstva financí a hospodářství. Článkem 25 Smlouvy o sjednocení je jeho poslání znovu definováno. V rámci globálního programu rekonstrukce vlastnických vztahů v oblasti, komunikačních infrastruktur a uspořádání zastavěných parcel řídí nejdříve bezplatný převod majetku na spolkový stát a územní správní celky (země a obce), které byly jeho původním vlastníkem. Jako vlastník uplatňuje potom selektivní politiku pronájmu zemědělské půdy novým hospodářstvím. Jeho hlavním posláním je privatizace půdního fondu a budov: potenciální soukromé nabyvatele vybírá konkursem, studuje jejich investiční záměry v zemědělství nebo jiných oblastech a systémem rekuperace cenových přírůstků se snaží zabránit spekulaci.¹⁰

A konečně usiluje o to, aby výnosy z privatizace byly použity na investiční opatření a rozvoj jednotlivých krajů; částečně se podílí i na oddlužení bývalých družstev.¹¹

Treuhandanstalt disponoval více než milionem hektarů půdy a více než 500 státními statky, jejichž privatizace se od samého počátku jevila jako pomalá a obtížná. Zákon o restituci majetku totiž naráží na potíže praktického rázu, jako ztráta nebo falsifikace katastrálních dokladů a spory různých uchazečů o stejný pozemek. Navíc je třeba provést zákonnou kontrolu více či méně přípustného získání majetku příslušníky bývalé nomenklatury v posledním období bývalého režimu. Díky tomuto právnímu zmatku lze trh s půdou žít jen po troškách: nájemné je stanoveno pouze na rok a vzhledem k tomu, že většina zemědělců nemá dostatečné finanční rezervy potřebné k investicím do půdního kapitálu, zůstává prodej omezen.

Proto vláda svěřila správu zemědělské půdy státních statků soukromé společnosti. Jedná se o bankovní konsorcium, ve kterém *Treuhandanstalt* působí jako vlastník a čtyři veřejné banky jako akcionáři a správci. Tato společnost, *BVVG (Bodenverwertungs und Verwaltungsgesellschaft – Společnost pro využití a spravování půdy)*, vytvořená v dubnu 1992, má za úkol provádět nový privatizační program vypracovaný *Treuhandanstaltem*, tedy vládou, která počítala s přerozdělením půdy bývalého všelidového vlastnictví ve dvou etapách: jednak program poskytování půdy v rámci dlouhodobého pronájmu, jednak program nabývání vlastnictví, který měl vstoupit v platnost počínaje rokem 1995–1996. I když úřední orgány tvrdí, že určujícím kritériem při rozdělování této půdy je koncepce hospodaření a profesionální kvalifikace vedoucího hospodářství, přesto zavedli hierarchizaci výrazně zvýhodňující nové soukromé hospodáře.¹²

Privatizace půdy bývalého všelidového vlastnictví probíhá současně s privatizací státních statků. Úřední ustanovení obsažená v legislativě *Treuhandanstaltu* zprostila státní statky povinnosti právní restrukturalizace a jejich další vývoj zůstává dlouho záhadou. Protože byla zdůrazňována specifická těchto hospodářství, někteří politici připouštěli možnost jejich transformace na experimentální stanice, ve kterých by byl majoritní podíl ponechán kolektivu. Břemeno těchto ekonomických “monster”, často na pokraji finančního krachu, na sebe ale nechtěl vzít ani spolkový stát, ani nové německé země. A i přes nedostatečně koherentní privatizační politiku v této oblasti končí akce *Treuhandanstaltu* jejich likvidací.

⁸ PLEINE M. a HIPPEL G.: “Gesetzlicher Auftrag, Aufbau und Auftrags Erfüllung der Treuhandanstalt unter Berücksichtigung des Agrarbereichs v *Berichte über Landwirtschaft*, Band 71, květen 1993, str. 169.

⁹ PLEINE M. a HIPPEL G.: *Ibid.*, str. 169

¹⁰ TREUHANDANSTALT: *Privatizace majetku v nových německých zemích. Otázky a odpovědi*, publikace Treuhandanstaltu, Berlín, datum neuvedeno.

¹¹ PLEINE, M. a HIPPEL, G.: cit. dílo, str. 170–171.

¹² BMELF. “Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktueller Überblick, v *BMELF informiert*, leden 1993, str. 15–17.

BVVG: *Verwertung ehemals volseigener landwirtschaftlicher Flächen*, únor 1993, nepublikováno, 6 stran.

BMELF: “Aktuelle Fragen zur Agrarpolitik, Bundesminister Jochen Borchert antwortet”, v *BMELF informiert*, březen 1994, str. 33–35.

V očekávání zájmu případných nabyvatelů dává *Treuhandanstalt* státní statky na trh až v roce 1992, po restituci čtyř statků bývalým vlastníkům, kteří se zúčastnili protifašistického odboje¹³. K prodeji ale dochází jen ve velmi omezené míře a brzy mu dochází dech. Hlavními zájemci jsou bývalí vlastníci, ale vazba k rodinnému majetku není většinou natolik silná, aby se uvolili vydat peníze na vykoupení hospodářství, jehož uvedení do chodu by vyžadovalo značné investice, a to tím spíše, že většina z nich hodně očekává od vládou slibovaného zákona o odškodnění (*Bohl-Papier*)¹⁴, který je v té době projednáván v parlamentu. Ostatní zemědělci jsou nuceni vzhledem ke svým nedostatečným finančním možnostem směřovat investice do koupě nebo pouhého pronájmu několika hospodářských budov a se stavbou budov, které na vlastním hospodářství potřebují, musí zatím počkat. Prodej zpomalují i žádosti o restituce a nejasný právní statut některých pozemků. Nejistota panující ohledně zákona o odškodnění a vyhlášení privatizačního programu, podle něhož má být půda prodávána za ceny nižší než tržní, prodej nakonec zcela zablokuje. V roce 1993 *Treuhandanstalt* v zájmu urychlení likvidace státních statků rozhoduje o zrušení zbývajících jednotek. Se souhlasem vlády nových německých zemí hodlá vytvořit menší privatizovatelné jednotky, sestávající z orné půdy a hospodářských budov, jejichž prodej a pronájem¹⁵ jsou koncem roku 1994 svěřeny *BVVG*.¹⁶ O osudu státních statků je definitivně rozhodnuto a jejich zrušení značnou měrou přispěje k rozšíření nového zemědělského modelu.

V souladu se svými základními stanovami ukončil 31. prosince 1994 *Treuhandanstalt* svou činnost. Dokončení privatizace v oblasti zemědělství však přenechal na starosti *BVVG*. Jeho četní kritici ho obviňovali z "výprodeje" národního majetku, poukazovali na "byrokratickou" zdlouhavost při posuzování předložených privatizačních projektů a programů. Stal se obětním beránkem, který na sebe soustředil nespokojenost všech stran, sloužil jako ochranný štít mezi vládou a sociálními aktéry, drobnými zemědělci, majiteli pozemků a zemědělskými odbory. Rozhodně ale byl jedním z hlavních nástrojů reverzního procesu vytváření společenských výrobních vztahů odpovídajících zemědělské politice spolkové vlády.

c – Finanční závazek spolkového státu: stát garantem při znovuvytváření provozního kapitálu

V institucionálním a právním rámci má restrukturalizace zemědělství v nových německých zemích imperativní charakter. Uskutečnění tohoto záměrně nevratného procesu je z iniciativy spolkového státu podpořeno rozsáhlým programem finančních dotací. Politici i ekonomové jsou totiž přesvědčeni, že k transformaci kolektivního zemědělství na zemědělství rodinné nemůže dojít jenom násilným zavedením tržních zákonů. Intervence spolkového státu je tedy vnímána nejen jako ekonomická a sociální nezbytnost, ale i politický imperativ. Nezbytnost intervence státu znovu potvrdil spolkový ministr zemědělství Jochen Borchert při rozhovoru s představitelem Syndikátu rolníků Saska.¹⁷ Intervencionismus, slučitelný s tržní ekonomikou, obhájí v případech, kdy má pomoc státu vytvořit podmínky pro investice a stimulovat podnikatelskou kapacitu vedoucích hospodářství. Podle nového ministra je pro strukturální vývoj a rozšíření nového modelu určující celý souhrn individuálních rozhodnutí, favorizovaných a podpořených veřejnými dotacemi, i když jinak může podle jeho názoru současná rozmanitost právních forem hospodářství v nových německých zemích a způsoby restrukturalizace a přizpůsobení výrobních jednotek sloužit pouze jako příklad. I ve vymezeném prostoru daném evropskými směnicemi o snižování výdajů na zemědělství spolková vláda proto vždy zdůrazňovala snahu vyčlenit z rozpočtu dostatečnou částku na transformaci zemědělského sektoru nových německých zemí. Nicméně stojí za povšimnutí, že i když hlavní úlohou programů pomoci je podpořit realizaci cílů spolkové politiky, povaha a uskutečňování těchto programů zpočátku neodpovídaly ekonomickým potřebám a byly zaměřeny spíše na uspokojení ideologické volby.

Programy strukturální pomoci zemědělství byly na nové německé země rozšířeny okamžitě poté, co vstoupila v platnost Smlouva o sjednocení. Společný program "zlepšení zemědělských struktur a ochrany pobřeží" (*Gemeinschaftsaufgabe zur Verbesserung des Agrarstruktur und des Küstenschutzes*) je rámcovým plánem vypracovaným a společně financovaným spolkovým státem a novými německými zeměmi a jeho cílem je přispět k přizpůsobení zemědělských struktur ekonomickému vývoji. Program, vypracovaný v roce 1973, se od roku 1990 vztahuje i na nové německé země. Proto do něj byl začleněn i určitý počet specifických opatření. Vzhledem k tomu, že má sloužit jednak jako pomoc při novém zřizování a modernizaci rodinných hospodářství, jednak ja-

¹³ GRUND, M.: "Güterprivatisierung: die nächste Runde erst im Frühjahr?" v *Top Agrar Spezial*, 9/94, str.10–11.

¹⁴ Podle jména kancléřského ministra, který vedl jednání o návrhu zákona mezi poslanci *Bundestagu* a ministry zemědělství nových německých zemí.

¹⁵ "VEG: Waigels Privatisierungspläne liegen vor" v *Top Agrar Spezial*, 14/93, str. 3.

"Alle ex-VEG bis Ende 1994 unter Dach und Fach" v *Top Agrar Spezial*, 18/93, str. 27.

¹⁶ "BVVG übernimmt VEG-Lose" v *Top Agrar Spezial*, 2/1994, str. 27

¹⁷ "Erste Äußerung unseres neuen Bundeslandwirtschaftsministers" v *Informationsblatt des SBV (Sächsischer Bauernverband)*, 3/1993, str.2–14.

ko pomoc při restrukturalizaci družstev, jsou v nařizovací části obsaženy tři typy finanční podpory. V první řadě se jedná o veřejné půjčky: je pro ně charakteristická dlouhá doba splatnosti, nízká úroková sazba a v prvních letech bezplatnost úvěru. Stát je věřitelem, současně ale i ručitelem udělených půjček. Za druhé systém spočívá v bankovních půjčkách se sníženou úrokovou sazbou: i v tomto případě ručí za půjčku z 80% společnost. A konečně jsou jeho součástí přímé dotace: pomoc při zřizování hospodářství, pomoc mladým zemědělcům nebo společné financování změny výrobních metod (úspory energie, racionalizace výroby, ochrana životního prostředí).¹⁸

Zatímco dotace na podporu rodinných hospodářství začaly Bund a Länder poskytovat velice záhy a jejich objem v letech 1991–93 vzrostl, program dotací na restrukturalizaci družstev v nové družstevní podniky byl vypracován až v průběhu roku 1991 a dodnes podléhá drakonickým požadavkům na racionalizaci výroby, které jsou považovány za skutečný diktát; natolik podmínky pro přidělení dotací zasahují do kompetencí valné hromady družstva (podle zákona v této věci svrchované) nebo do kompetencí určených novými stanovami družstevních podniků. Kromě toho se výše dotace případ od případu liší. V případě rodinných hospodářství činí objem dotací v aktivech více než dvojnásobek částky poskytované družstevním podnikům. I když si družstevní podniky vzhledem k široké škále činností uchovaly značný potenciál, nemají možnost získat dotace poskytované při zřizování, dotace mladým zemědělcům, veřejnou půjčku ani dotaci na stavbu hospodářských budov či reorganizaci chovu na způsob volného ustájení. A tak systém nejvíce zvýhodňuje občanská sdružení, to znamená seskupení malých zemědělců. Jsou jim poskytovány veškeré dotace vyhrazené soukromým hospodářstvím, přičemž v některých případech jsou znásobeny počtem společníků. Nejdůležitější jsou však jejich úvěrové možnosti, který se příliš neliší od možnosti úvěru pro družstevní podniky.¹⁹ Spolková vláda tak v krátké době vytvořila nástroje restrukturalizace východoněmeckého zemědělství. Právní rámec Adaptačního zákona, významná role *Treuhandanstaltu*, finanční podpora programů přizpůsobení a rozvoje tvoří hlavní pilíře politiky ekonomické a sociální přeměny zemědělských oblastí bývalé NDR: politiky, bourající zemědělské struktury kolektivistického systému a privilegující obnovu rodinného zemědělství.

2 – PROBLÉMY A KONFLIKTY ZNOVUNABÝVÁNÍ

Politika spolkové vlády podpořila systematickým procesem restitucí a/nebo odškodňování přerozdělování faktorů zemědělské výroby. Protože se jedná o proces diferenciací, zvýhodňující vlastníky půdy a majitele inventáře před družstevníky, kteří do družstva vložili jenom svoji pracovní sílu, staly se prostředky zemědělské výroby, půda a provozní kapitál ekonomickým a sociálním problémem, který je ve většině případů dlouhodobým zdrojem konfliktů.

a – Půda: ekonomické a sociální problémy privatizace

Dekolektivizace s sebou nese i problém přístupu k půdě. V procesu transformace sociálních výrobních vztahů jde totiž hlavně o půdu. Zavedení tržního hospodářství a západoněmeckého práva znovu změnilo vztah k půdě a obnovilo plný význam soukromého vlastnictví jako jediné legitimní základny ekonomické činnosti a sociálních vztahů. Ekonomické přežití nových hospodářství je tudíž z velké části podmíněno obnovením půdního kapitálu. Adaptační zákon sice stanovil lhůty pro restituci a odškodnění za majetek využívaný družstvy, restituovaná půda většinou ale není dostačující půdní základnou pro znovuvybudování soukromého hospodářství. A všechny nové zemědělské jednotky, ať již se jedná o rodinná hospodářství nebo družstevní podniky, narážejí na stejné obtíže – půda je rozparcelována mezi množství malých vlastníků a záruky dlouhodobého pronájmu půdy jsou mizivé. Teprve teď dokážeme pochopit, jaký ekonomický problém představuje půda spravovaná v současné době *Treuhandanstaltem* i povahu konfliktů, jež vyvolala privatizace půdního majetku, obnášejícího více než milion hektarů orné půdy.

Noví nájemci všelidového vlastnictví

¹⁸ BMELF: “Zur aktuellen Entwicklung der Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: Bilanz und Ausblick” v *BMELF informiert*, 20.srpna 1992, str. 15–16.

BMELF: “Die Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktueller Überblick” v *BMELF informiert*, leden 1993, str. 8–10.

BMELF: “Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktuelle Situation und Maßnahmen” v *BMELF informiert*, leden 1994, str. 22–23.

BMELF: *Wichtige Regelungen 1992, für die Unternehmensformen unserer Landwirtschaft*, Bonn, 1992, str.25–38.

BMELF: Einzelbetriebliche Investitionsförderung in alten und neuen Bundesländern v *Politik für unsere Bauern*, 1/1992, str. 2–27.

BMELF: “Investive Förderung für unsere landwirtschaftliche Unternehmen” v *Politik für unsere Bauern*, 24/95, Wechmar, duben 1995, str.8–15.

¹⁹ FORSTNER, B.: “Einzelbetriebliche Förderung: gleiche Chancen für alle Betriebsformen?” v *Top Agrar Spezial*, 11/1994, str. 26–29.

Zvýhodňováním nových soukromých hospodářství při přidělování půdy bývalého všelidového vlastnictví vede od samého počátku k nastolení určité hierarchie mezi zemědělci. V případě více žádostí o jednu parcelu, nebo dokonce o skupinu parcel, jsou nejdříve přezkoumány žádosti nových soukromých zemědělců pocházejících z nových německých zemí. Tato kategorie zahrnuje jednak bývalé samostatné rolníky, kteří hospodařili již před kolektivizací, nebo jejich dědice, jednak nové zemědělce, kteří měli trvalé bydliště ve východním Německu před 3. říjnem 1990 a žádají o prodloužení již existujícího nájmu. V rámci kompenzací se přihlíží rovněž k žádostem zemědělců vyvlastněných za sovětské okupace v letech 1945–49 a jejich dědiců. Na druhém místě komise posuzuje potřeby družstevních podniků vzniklých z bývalých družstev. Nakonec přijdou na řadu žádosti soukromých zemědělců, kteří se usadili v nových německých zemích po 3. říjnu 1990, tedy západních Němců a cizinců.²⁰ Podmínky tohoto privatizačního programu jsou ostře kritizovány Braniborskem, které poukazuje na existující nerovnost mezi různými typy hospodářství a požaduje rozprodej vlastnictví mezi obyvatelstvem činné v zemědělství, ať již soukromé hospodařící, nebo členy nového družstevního podniku.²¹

Navzdory stížnosti, kterou Braniborsko podalo u ústavního soudu v Karlsruhe, byl v průběhu roku 1993 program poskytování půdy do dlouhodobého nájmu postupně uváděn v život. V roce 1994 se rozeběhl naplno a počáteční regionální rozdíly se začínaly stírat.²² Rychleji než v ostatních nových zemích byl program dlouhodobého pronájmu uskutečňován v Meklenbursku, nejpomaleji v Sasku-Anhaltsku, kde byl boj o nejurodnější půdu lítější než jinde. Podíl obdělávatelné půdy přidělené zemědělcům hospodařícím na rodinných farmách se v roce 1993 ustálil na více než 40%. I když podíl přidělený bývalým družstevníkům během dvou let o něco vzrostl a překročil 60%, přesto je jeho hodnota nižší než podíl, který tato hospodářství zaujímají v celkové rozloze zemědělské půdy nových německých zemí.

Noví vlastníci všelidového vlastnictví

Stejným způsobem nastoluje nerovné podmínky mezi potenciálními vlastníky i program nabývání vlastnictví. V ničem nezpochybnuje princip, podle něhož mají přednost zemědělci hospodařící na rodinných farmách. Úřední orgány si přitom ekonomická rizika restrukturalizace a citlivost sociálních aktérů vůči tomuto problému uvědomují, o čemž svědčí i zavedení nové typologie poživatelů výhod. Na prvním místě mezi oprávněnými osobami opět nacházíme zemědělce hospodařící na rodinných farmách a členy občanských sdružení, tedy dvě kategorie privilegovaných poživatelů výhod, které správní úřady označují generickým termínem "oprávněné osoby". Tato kategorie zahrnuje nově hospodařící bývalé samostatné rolníky z období před kolektivizací, nové samostatné zemědělce sídlící ve východním Německu před 3. říjnem 1990 a bývalé vyvlastněné vlastníky, kteří začali znovu hospodařit. Na druhém místě jsou právnické osoby vzniklé z bývalých družstev – ty však mohou uplatnit svá práva pouze pod podmínkou, že držitelé 75 % jejich vlastnického podílu mají oprávněné osoby sídlící v NDR před 3. říjnem 1990. A konečně mohou půdu z bývalého všelidového vlastnictví kupovat členové těchto podniků: musí prokázat, že k 3. říjnu 1990 sídlili na území NDR, jejich hlavním zaměstnavatelem je příslušný podnik, jemuž nabytou půdu nejméně na 18 let pronajmou a který za nově nabytý půdní fond převezme finanční zodpovědnost. Všechny oprávněné osoby musí do 1. října 1996 uzavřít s BVVG smlouvu o nejméně šestiletém pronájmu půdy, kterou hodlají koupit, svoje žádosti ale mohou uplatňovat až do 31. března 1998.²³

"Půdu těm, kteří ji obdělávají" či spíše "těm, kteří ji obdělávali", tak bychom mohli z našeho letního pohledu shrnout slogan tohoto privatizačního programu socialistického vlastnictví. Z hierarchie zavedené vládou zřetelně vyplývá snaha zohlednit především geografický původ a sociální minulost zemědělců nových německých zemí. Nikoho nechce opomenout, rozhodně ne žádného pracovníka v zemědělství, i když podmínky nabývání půdy jsou pro některé kategorie zemědělců mnohem složitější než pro jiné. Západní Němci a cizinci jsou krom toho z tohoto programu vyloučeni. Neznamená to, že by pro ně byl trh s půdou uzavřen, ale podmínky výhodného nabytí půdy, zvláště pak výhodných cen, mohou využít jenom zemědělci nových německých zemí.

²⁰ BMELF: "Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktueller Überblick" v *BMELF informiert*, leden 1993, str. 15–17.

BVVG: *Verwertung ehemals volkseigener landwirtschaftlicher Flächen*, únor 1993, nepublikováno, 6 stran.

BMELF: "Aktuelle Fragen zur Agrarpolitik, Bundesminister Jochen Borchert antwortet" v *BMELF informiert*, březen 1994, str. 33–35.

²¹ Ministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten des Landes Brandenburg: "Erfahrungen und Konzepte bei der Privatisierung des Agrarbodens in Brandenburg" v *Europäisches Symposium über die Entstaatlichung der Landwirtschaft und ländliche Entwicklung in Europa*, Seelow Brandenburg, 22.–24. ledna 1993, str. 21–24.

"Klage gegen Flächenverwertung?" v *Top Agrar Spezial*, 12/1993, str. 3.

²² BMELF: "Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktuelle Situation und Maßnahmen" v *BMELF informiert*, leden 1994, str. 16–18.

BMELF: "Aktuelle Fragen zur Agrarpolitik, Bundesminister Jochen Borchert antwortet" v *BMELF informiert*, březen 1994, str. 33–35.

SCHOLZ, H.: "Zur Lage der Landwirtschaft in den neuen Ländern" v *AID-Informationen*, 23/1993, str. 11–12.

²³ "Rechtsordnung im Entwurf" v *Top Agrar Spezial*, 4/1995, str. 6

Správní úřady mají v úmyslu rozprodat veškeré pozemky nejpozději do 10 let, přičemž mají na zřeteli i slabé finanční rezervy nových zemědělských jednotek a prioritu investic do provozního kapitálu.²⁴ Proto za půdu v bývalém socialistickém vlastnictví požadují ceny nižší než je obvyklé na trhu se zemědělskou půdou.²⁵

Návrat bývalých vlastníků?

K prvnímu přidělování půdy však mohlo dojít až koncem roku 1995 po přijetí zákona o odškodnění bývalých vlastníků. Privatizační program je totiž v poslední řadě otevřen i obětem pozemkové reformy a vyvlastnění, k němuž docházelo v období socialismu. Vláda obhajuje své rozhodnutí dvěma argumenty. Za prvé tím, že Smlouva o sjednocení není zpochybněna, neboť opatření se netýká privatizace, ale odškodnění. Druhý argument je ekonomický a finanční – vláda se totiž domnívá, že nedostatek finančních prostředků zemědělských jednotek jim neumožní absorbovat celých 1,1 milionu hektarů půdy v současné době spravovaných *BVVG*. Metodu bezplatného přidělování “kompenzačních kuponů”, která na její hlavu přivolala hromy a blesky ministrů zemědělství nových německých zemí všech politických zaměření, kteří se spojili v jakousi frontu odmítnutí mávající “strašákem” návratu velkostatkářů, vláda pochopitelně zavrhla.²⁶

Vládní koalice ale rozhodla považovat bývalé nehospodářící vlastníky za jednu z kategorií právoplatných účastníků programu nabývání vlastnictví zemědělské půdy v rámci kompenzací. Proto tedy mohou uplatnit svá práva na získání půdy za cenu více než o polovinu nižší než je cena tržní. Právní ustanovení se nikdy výslovně nezminila o právu zpětného vykoupení půdy zabrané při pozemkové reformě. Jestliže tedy bývalý vlastník nemá žádnou přednost, mají ostatní zemědělci při podání žádosti o pozemek nebo skupinu pozemků na uplatnění svých práv pouze 6 měsíců. Získání půdy je nicméně determinováno výši odškodného, které bude inkasováno v roce 2004. Hodnota půdy je relativně omezena na polovinu částky tohoto odškodného a absolutně na 3 000 bodů úrodnosti (což představuje v průměru 70 hektarů). A konečně, nabyvatel musí přistoupit na zákaz prodeje po dobu 20 let a zavázat se k respektování existujícího nájmu po dobu nejméně 18 let.²⁷ Pro zamezení vzniku velkostatků bylo tedy učiněno vše. Problém je ale jinde, neboť v důsledku tohoto posledního opatření přichází na trh s pronájmem zemědělské půdy nový aktér, který bude moci za 18 let svobodně rozhodnout o právním statutu svých nájemců. Naskýtá se tedy otázka, jak bude jeho volba či volba jeho potomků orientována, neboť se bude rozhodovat mezi novými rodinnými hospodářstvími a družstevními podniky, dědici socialistických hospodářství, které na půdě bývalého rodinného majetku vznikly.

b – Provozní kapitál: podmínky investic

Od zahájení procesu restrukturalizace narážejí nová východoněmecká hospodářství na problém znovuvytvoření provozního kapitálu zajišťujícího v novém ekonomickém kontextu jejich životaschopnost. Tento druhý zásadní problém redistribuce faktorů zemědělské výroby je zdrojem konfliktu zájmů mezi soukromými zemědělci a družstevními podniky.

Začínat od nuly

Družstevníci, toužící znovu vytvořit rodinná hospodářství, si hodně slibovali od spolkových dotací, ne jako sociálně potřební, ale jako průkopníci nového zemědělského modelu. Znovuvybudování soukromého hospodářství totiž vyžaduje značný počáteční finanční kapitál. Ekonomičtí odborníci odhadují, že k provedení podobné operace je zapotřebí minimální vklad 700 000 až milion DM. Většina bývalých družstevníků není schopna takovou sumu z vlastních prostředků uvolnit a finanční pomoc plánovaná spolkovou vládou se ukazuje jako nedo-

²⁴ DOLL, H. und KLARE, K.: “Überlegungen zur Preis-Absatzstrategie der THA für die Verwertung ehemals volkseigener Flächen” v *Agrarwirtschaft*, 41/1992, Heft 8/9, str. 251–255.

“Bohl-Papier wird überarbeitet” v *Top Agrar Spezial*, 15/1993, str. 3.

KLAGES, B. und KLARE, K.: “BVVG-Flächen kaufen oder langfristig pachten?” v *Top Agrar Spezial*, 1/1995, str. 8–11.

KLAGES, B. und KLARE, K.: “So werden Alteigentümer jetzt entschädigt” v *Top Agrar*, 5/1995, str. 44–47.

²⁵ Stanovené ceny představují trojnásobek hodnoty zemědělské půdy v roce 1935. Protože v té době byla jejich průměrná hodnota 1 000 říšských marek za hektar, jejich současná průměrná hodnota dosahuje 3 000 DM za hektar, nebo přesněji 70 DM za bod úrodnosti a hektar (průměrný index úrodnosti v nových německých zemích: 43 bodů).

²⁶ GRUND, M.: “Entschädigung: doch noch Coupons für den Landerwerb?” v *Top Agrar Spezial*, 23–24/1993, str. 12–14.

²⁷ “Entschädigungsgesetz nach wie vor umstritten” v *Top Agrar Spezial*, 6/1994, str. 13.

“Gleiches Recht für alle” v *Top Agrar Spezial*, 9/1994, str. 7.

KRÜGER, W.: “Entschädigungs- und Ausgleichsleistungen für erlittenes Unrecht. Flächenerwerbsprogramm für Treuhandflächen” v *Deutsche Bauernkorrespondenz, Monatsschrift des DBV*, 10/1994, 47. ročník, str. 349–350.

KLAGES, B. und KLARE, K.: “So werden Alteigentümer jetzt entschädigt v *Top Agrar*, 5/1995, str. 44–47.

stačující: odměna ve výši 23 500 DM za zřízení hospodářství a půjčka se sníženou úrokovou sazbou ve výši 560 000 DM neodpovídají skutečným ekonomickým a finančním potřebám. Je tedy třeba žádat o další půjčky, přičemž ale většina nových hospodářů nevlastní dostatečný půdní kapitál, kterým by bankám nebo úvěrovým ústavům za poskytnutí dalších půjček ručila (v roce 1960 pouze 5 % družstevníků vložilo do družstva více než 20 ha).

Navíc po téměř čtyřech letech od přijetí Adaptačního zákona nebyly ještě dokončeny všechny restituce majetku a poskytnuty náhrady za inventář, přestože vláda počítala s velmi krátkou platební lhůtou. Potenciální výše odškodného totiž často představuje dostatečnou sumu k vytvoření počátečního provozního kapitálu. Stát se pochopitelně zavázal vzít na sebe kompenzace za inventář ztracený při likvidaci družstva nebo bankrotu nového podniky: pro rok 1993 se počítá s 200 miliony DM, v roce 1994 bude uvolněno 100 milionů.²⁸ Osud většiny bývalých družstevníků nicméně odvisí od výše zadluženosti jejich bývalého družstva.

Tíha dluhu

Restrukturalizovaná družstva musí totiž převzít dědictví dluhů²⁹ z bývalého režimu, které byly 1. července 1990, při uzavření dohody o hospodářské a měnové unii, převedeny na DM. Tuto povinnost potvrzuje svým rozsudkem z 26. října 1993 i Nejvyšší spolkový soud, a uzavírá tak polemiku o zákonnosti půjček uzavřených v období plánovaného hospodářství.³⁰ Toto dědictví má dva důsledky. Na jedné straně přispívá k vyvlastnění bývalých družstev. Dluh je ve skutečnosti jistěn kapitálem družstva, tedy kapitálem, který má být přerozdělen, zatímco právní modalita reprivatizace kapitálu činí z věřitelů družstva první právní nástupce. Na straně druhé tím, že nutí nový podnik ustoupit od některých výrobních investic nutných k jeho modernizaci a racionalizaci, stává se brzdou jeho restrukturalizace. Situaci, již tak dost obtížnou vzhledem k nepříznivé konjunktuře zemědělských cen, ztěžují navíc podmínky konverze dluhu v důsledku nabytí platnosti dohody o hospodářské a měnové unii. Díky kurzu 2 východoněmecké marky za 1 DM byla výše dluhu sice o 50% snížena, ale úroková sazba byla zpětně k 1. červenci 1990 přizpůsobena sazbě uplatňované ve Spolkové republice (v průměru 9,3% oproti 3,5% za bývalého režimu).^{31 32 33} Legislativní ustanovení restrukturalizace se navíc projeví znehodnocením aktiv o 90%, takže se četná družstva ocitla v situaci předluženosti.³⁴

Postoj spolkové vlády k tomuto problému byl dlouho záhadný. Podle znění zákona je za tento dluh odpovědné pouze družstvo a nástupnický podnik: družstevník, který zahájil restituční řízení, aby mohl z družstva vystoupit a založit vlastní hospodářství, se v žádném případě nestává ručitelem dluhu svého bývalého družstva, a to ani tehdy nemá-li družstvo k pokrytí dluhu dostatečný majetek.³⁵ Ideál soukromého vlastnictví a samostatného hospodaření má nutně přednost před finančním přežitím zemědělských jednotek, které i při veškeré restrukturalizaci příliš připomínají bývalý režim. Po dlouhém období váhání, kdy potřeba urychlit právní restrukturalizaci družstev vyvstává obzvláště naléhavě a kdy se jen velmi pozvolna začínají objevovat první rodinná hospodářství, je vláda nucena problém dluhu řešit. Jako první je v praxi uveden článek 25 Smlouvy o sjednocení, který v rámci strukturálního přizpůsobení zemědělství umožňuje, aby část příjmu *Treuhandanstaltu* byla v určitých případech použita na prominutí dluhu. K tomuto účelu uvolnil *Treuhandanstalt* 1,4 miliardy DM. Proces se naplno rozjíždí 31. března 1991. Zemědělské podniky mají tedy na předložení žádosti *Treuhandanstaltu* necelé tři měsíce, to znamená, že musí dokončit restrukturalizaci svých aktiv a předložit životaschopný projekt ozdravení a rozvoje.³⁶

Nový, výhodnější právní postup oddlužení vláda zavádí ale až v červnu 1992³⁷ (*bilanzielle Entlastung*: "bilanční oddlužení"). Podle nového nařízení mají následnické zemědělské podniky vzniklé z družstev od nynějška

²⁸ BMELF: "Agrarwirtschaft in den neuen Ländern: aktueller Überblick" v *BMELF informiert*, leden 1993, str. 29–30.

²⁹ Celkový dluh dosáhl částky 8,071 miliard DM, z čehož 4,326 připadá na investiční prostředky (*Grundmittel*) a 2,431 na oběžné prostředky (*Umlaufmittel*), k nimž je nutno přičíst ještě půjčky na stavbu družstevních bytů.

³⁰ "BHG-Urteil: einen völligen Altschuldenerlaß wird es nicht geben" v *Top Agrar Spezial*, 21/1993, str. 3.

³¹ BMELF: "Zur aktuellen Entwicklung der Landwirtschaft in den neuen Ländern: Bilanz und Perspektiven" v *BMELF informiert*, srpen 1992, str. 18–21.

³² RAWERT, M.: "LPG-Rechtsnachfolger haben noch lange mit Altschulden - zu kämpfen" v *Berichte über Landwirtschaft*, Band 71 (4), listopad 1993, str. 609.

³³ Maßnahmen zur Entlastung der öffentlichen Haushalte sowie über strukturelle Anpassungen in Beitrittsgebiet.

³⁴ RAWERT, M.: cit. dílo, str. 611–612.

³⁵ BMELF: "Fragen und Antworten zur Agrarpolitik für die neuen Bundesländer" v *Agrarpolitische Mitteilungen*, leden 1991, No 1/91, str. 9–10.

³⁶ RAWERT, M.: cit. dílo str. 612–614.

³⁷ Modifikace *DM-Bilanzgesetz* z 9. června 1992.

možnost dočasně vypustit ze zahajovací bilance restrukturalizovaného podniku své bývalé závazky. Toto oddlužení tedy ve skutečnosti spočívá v dočasném pozastavení dluhů, jejichž podmínky jsou obrovskou zátěží. Družstvo musí předložit plán restrukturalizace a finančního ozdravení, který do tří let zaručí jeho konkurenceschopnost. Až do 31. prosince 1993 může prodat svůj nezemědělský majetek a polovinu výnosu věnovat na odškodnění odcházejících družstevníků, druhou polovinu na okamžité splacení dluhu. Dále musí prokázat, že bez výhod tohoto oddlužovacího řízení nemůže předložený plán uskutečnit a restrukturalizovaný zemědělský podnik zachovat. Tato opatření se kromě toho týkají pouze smluvně uzavřených dluhů u státních orgánů bývalé NDR před 1. červencem 1990. Zemědělský podnik se musí dále zavázat, že po dosažení práhu rentability věnuje každoročně 20% svých zisků na splacení dluhu.³⁸

3 – STRATEGIE SOCIÁLNÍCH AKTÉRŮ RESTRUKTURALIZACE SMĚŘUJÍCÍ K ZACHOVÁNÍ PRÁVA

Legislativní ustanovení ve prospěch restrukturalizace zemědělství v nových německých zemích právně umožnily vznik dvou typů hospodářství: individuálních (*Einzelbetriebe*) nebo rodinných hospodářství (*Familienbetriebe*) na straně jedné a nových družstevních hospodářství (*Kooperationsbetriebe*) na straně druhé. V obou případech je zřejmé, že vzhledem k ekonomickým a sociálním problémům přerozdělování prvků zemědělské výroby sehrály v procesu úspěšného začleňování nových hospodářství do tržní ekonomiky významnou roli způsoby znovunabývání majetku. Restituční mechanismy řídicí v nejistém kontextu období přechodu transformaci vlastnictví vedly proto sociální aktéry k vypracování strategií směřujících k zachování práva.

a – Zemědělci na nových rodinných hospodářstvích

Rodinné hospodářství, ať jako jediný nebo doplňkový zdroj obživy, představuje pro politiky v Bonnu základní jednotku zemědělské výroby. Individuální, nezávislý a za sebe zodpovídající podnik přispívá svým chodem k růstu příjmů rodiny, která ho vede, a ke zvyšování jejího blahobytu a umožňuje hromadění vlastního kapitálu zajišťujícího trvalou výrobní kapacitu a konkurenceschopnost. Kromě toho musí v rámci ekonomické rentability sjednoceného Německa a Evropské unie a při respektování životního prostředí usilovat o rozvoj vlastní výroby na základě všeobecně rozšířených systémů mnohokultura–mnohochoch.

Nová rodinná hospodářství, v ničem nepodobná teoretickému modelu, se odlišují podle způsobu členění půdní struktury, složení provozního kapitálu nebo povahy systému kultur a volby výrobních prostředků. Jejich strukturální identita je z velké části výsledkem strategie uplatněné jednotlivými uchazeči při znovunabývání majetku v průběhu zřizování hospodářství.

Půdní dynamika

Nová rodinná hospodářství jsou především jednou ze součástí diferenciací vlastnických vztahů k půdě svědčící o koexistenci několika typů chování, jež, jak se zdá, úzce souvisí s velikostí postoupeného rodinného majetku. Jako determinující diferenciací faktor podmínek obnovy rodinných hospodářství působí rozloha půdy. Z hlediska faktorového má význam čepu, kolem něhož gravituje několik typů odlišných hospodářství.

Na dvou krajních pólech půdní dynamiky stojí proti sobě na jedné straně malé hospodářství které není jediným zdrojem obživy, pro něž je charakteristické obhospodařování půdy vlastními silami, a na straně druhé velké hospodářství, pochopitelně na “plný pracovní úvazek”, které téměř výhradně obhospodařuje půdu pomocí cizí pracovní síly. První typ nikdy nepřekročí plochu 25 hektarů. Vznikl na restituovaném půdním majetku, v očích ostatních vlastníků značně rozsáhlém, ale pouze na jeho části, protože tito hospodáři masově pronajímají půdu ostatním hospodářstvím. Druhý typ vznikl jednak z individuálních hospodářství “na plný pracovní úvazek”, ale zejména odpovídá nástupnickým podnikům vzniklým z družstev, v nichž nynější majitelé v období kolektivistické éry pracovali.

Velké hospodářství se většinou rozkládá na několika stovkách hektarů, ale půdní základna ve vlastnictví je nepřilíživě rozsáhlá, srovnatelná s prvním typem. Rodinné dědictví bylo často doplněno koupi několika desítek hektarů, které ale nikdy nepředstavují více než 25 % celkové plochy hospodářství. Pro jeho půdní strukturu je tedy charakteristická silná závislost na vlastnicích půdy, soukromých vlastnicích, církvi a především na *Treuhandanstaltu*.

³⁸ BMELF: “Weiter Altschulden–Regelung im Beitrittsgebiet” v *Agrarpolitische Mitteilungen*, červen 1992, Sonderausgabe, str. 1–5.

BMELF: “Neue Regelung bei Altschulden ostdeutscher Betriebe: Abfindung früherer LPG–Mitglieder erleichtert”, v *BMELF informiert*, květen 1992, str. 1–2.

BMELF: “Arbeitsanweisung zur bilanzielle Entlastung von landwirtschaftlichen Unternehmen nach dem DM–Bilanzgesetz” v *BMELF informiert*, červen 1992, str. 1–6.

Rozsah restituovaného majetku umožňuje rozpoznat mezi těmito dvěma extrémny jiný typ hospodářství zasluhujícího zvláštní pozornost. S rozlohou 25 až 100 hektarů patří mezi střední hospodářství a z velké části určuje dobu zemědělské činnosti. Odlišujeme tedy hospodářství s částečnou pracovní dobou, znovuvyvořené na nepřilíš rozsáhlém navráceném nebo v mnoha případech neexistujícím majetku, nutně doplňovaném malými pronájmy, a hospodářství s plnou pracovní dobou, vybudované dědici na půdním majetku velkých a středních rolníků z období před kolektivizací.

Znovuvyvoření provozního kapitálu

Nová rodinná hospodářství se dále liší způsobem znovuvyvoření provozního kapitálu, který od počátku určuje chod výrobní jednotky. Typologie z velké části kopíruje půdní hierarchii, podstatně rozdíly ale spočívají především ve stupni soběstačnosti hospodáře, pokud jde o vybavení a zemědělské budovy.

Velké hospodářství se v této oblasti může chlubit poměrně velkou soběstačností. K znovuvyvoření provozního kapitálu došlo na základě značných investic do nákupu nového vybavení a stavby nových budov, ale i do nákupu vybavení z druhé ruky a oprav budov znovu získaných nebo odkoupených od družstev v likvidaci. Tyto investice byly většinou posíleny zvýhodněnými půjčkami, často rychle splacenými z výnosů první sklizně, zejména v odvětví obilnářském. Vzhledem k rozloze hospodářství zůstává zadlužení na hektar poměrně malé, a pokud manželé a děti na hospodářství přímo nepracují, umožňuje zaměstnávat za mzdu jednoho nebo dva dělníky.

O značných investicích svědčí i uspokojivá úroveň vybavení středního hospodářství. Jak se zdá, je ale toto hospodářství mnohem závislejší. Výše půjček je nižší, zatímco zadluženost vyšší. Mnozí se rozhodli pro chov dobytka a museli investovat do stájí odpovídajících evropským normám, zvláště ve výrobě mléka. I když se tyto hospodáři snaží zrentabilnit část vybavení, které za cenu velkých výdajů získali jako nové nebo z druhé ruky, a sami ho pronajímají malorolníkům hospodařícím jen na částečnou pracovní dobu, pokud jde velké stroje (mlátičky) nebo speciální přístroje (postřik fyto-sanitárními prostředky), zůstávají závislí na podnicích, které služby a velké zemědělské stroje pronajímají.

V malém hospodářství "na částečný pracovní úvazek" hraje důležitou úlohu investice do pracovní síly. Umožňuje zmírnit problémy s nedostatečným vybavením. Rozvíjí se díky příležitostné práci rodiny, ale i vzájemné pomoci sousedů, kteří jsou na tom stejně. Vzhledem k odškodnému, vyplácenému na základě Adaptačního zákona, umožňuje omezit výdaje za vybavení na minimum a nezbytné vybavení pronajímat od zemědělců pracujících "na plný pracovní úvazek", hlavně však od bývalých družstev. Tyto praktiky ale především umožňují vyhnout se dluhům, i když nevyklučují půjčky v okruhu rodiny nebo vesnice. Jiná hospodářství "na částečný pracovní úvazek" staví na odív soběstačnost blízkou autarkii. Jejich provozní kapitál představují restituované budovy a vybavení, často ve velmi špatném stavu. Odškodné a nízké příjmy z komerční činnosti slouží k nákupu semen a fyto-sanitárních výrobků. Výdaje jsou nízké, ale úplný nedostatek investic z dlouhodobého hlediska ohrožuje reprodukci provozního kapitálu.

Způsoby valorizace půdního majetku a provozního kapitálu

Integrace nových hospodářství do nového ekonomického a sociálního systému závisí hlavně na způsobu valorizace půdního vlastnictví a provozního kapitálu. Na diferenciaci nových hospodářství se podílí systém kultur a volba výroby. Na základě rozboru všech faktorů rozlišujeme čtyři systémové typy, které se v několika bodech shodují s předcházejícími typologiemi.

První je založen na systému málo obměňované výroby. Patří sem část zemědělců pracujících na částečný pracovní úvazek, kteří se věnují hlavně drobnému chovu. Celá rostlinná výroba je určena na píci a živočišná výroba se často omezuje na udržování dvoru pro drůbež a chov několika kusů dobytka. Stupeň vlastní spotřeby je spíše nízký, velká část produkce je komercializována, drůbež většinou přímým prodejem, dobytek prostřednictvím velkoobchodníka. Tento typ hospodářství působí v novém ekonomickém prostředí jako věrná replika záhumenku existujícího v minulém režimu. Na rozdíl od něj dosahuje ale jen nízkých výnosů, a to nejen z důvodu kompletní transformace systému cen a komercializace, ale i proto, že se tyto malé a roztržštěné výrobní jednotky ocitají pod silným tlakem velkoobchodníků. Přestože jsou tato hospodářství silně závislá na trhu, do tržní ekonomiky se integrovala jen velmi slabě. Zdá se, že změna systému se všemi svými důsledky, které znamenaly změnu právních a administrativních podmínek, jejich chování a praktiky zformované za bývalého režimu téměř nezměnila.

Proces přechodu naopak napomohl vzniku hospodářství dokonale integrovaných do tržní ekonomiky. Jedná se o velká hospodářství, která tu byla již dvakrát zmíněna, specializovaná na obilniny nebo živočišnou výrobu. Rozsáhlé investice a systematické používání výkonné mechanizace umožňují dosahovat vysokých výnosů srovnatelných s nejlepším průměrem Evropské unie, a to zejména na úrodné půdě Saska-Anhaltska (*Börden*). Velkému objemu výroby odpovídá i způsob komercializace, která v závislosti na finančních možnostech hospodáře

často určuje nebo ovlivňuje volbu investic, stav restituovaných budov, přímý prodej okamžitě po sklizni, anebo postupný prodej vytvořených zásob s ohledem na vývoj vztahu mezi nabídkou a poptávkou. Tato hospodářství vykazují vysoký obrat a výnosy, které ze střednědobého hlediska zaručují obnovu provozního kapitálu.

Vzhledem ke své různorodosti je střední hospodářství někde uprostřed. Od obou předchozích typů se liší jak rozmanitostí systémů zemědělských kultur a výběrem prostředků, tak i tím, že systematicky spojuje výrobu rostlinnou s výrobou živočišnou. Při částečném pracovním úvazku rozvíjí systém výroby potravin jen málo integrovaný do trhu a v širokém měřítku napodobuje fungování jednoho z typů záhumenků z minulého režimu: model záhumenku určeného na produkci potravin. Stupeň komercializace výroby je poměrně nízký, protože spotřeba rodiny se udržuje prakticky na stejné úrovni jako před dekolektivizací. Z toho vyplývá i nízký obrat a výnosy. Komercializace přebytků, která je kombinací přímého prodeje a smluv s velkoobchodníky, má umožnit především údržbu a zachování rodinného majetku. Střední hospodářství “na plný pracovní úvazek” se blíží teoretickému modelu a ideálu vytyčenému zemědělskou politikou spolkové vlády. Tato hospodářství nejsou v novém ekonomickém kontextu nejrentabilnější, neboť jejich obrat a výnosy jsou v průměru nižší než u velkých specializovaných hospodářství. Praktikují však systém mnohokultura–chov, často s převahou mléčné výroby, a začleňují se do integrační dynamiky trhu, který se díky rozšířeným možnostem volby a novým formám komercializace rozšiřuje.

Proces přechodu zvýhodňující znovuvytváření rodinných hospodářství tedy ve velkém měřítku strukturálně diferencioval úzkou vazbu mezi kapitálem a prací, charakterizující tuto společenskou formu výroby. Důvodem je relativní úspěšnost strategií znovunabývání používaných při znovuvytváření půdního majetku a provozního kapitálu. Způsoby jejich valorizace ale naznačují význam zachování nebo předávání intelektuálního kapitálu, vzdělání a zkušeností. Tento kapitál je základem individuálních schopností přizpůsobit se novému ekonomickému systému a jeho fungování. Stejným procesem přizpůsobení musí projít i noví zemědělství podnikatelé.

b – Noví zemědělství podnikatelé

Podle zákona zanikla družstva v nových spolkových zemích k 31. prosinci 1991. Na základě ustanovení Adaptačního zákona se musela právně restrukturalizovat a privatizovat své výrobní prostředky. Jejich způsob výroby se radikálně změnil adaptací na nové ekonomické prostředí a podmínkami přidělování finančních dotací.

Hlas majitelů půdy

Z právního hlediska měla bývalá družstva dvě povinnosti. Do lhůty stanovené zákonem (31. prosince 1991) musela vypracovat program transformace do nové právní podoby, jinak jim hrozilo rozpuštění. Adaptační zákon tedy ponechal předsedům družstev na vypracování finanční bilance hospodářské jednotky a přijetí nové podoby družstevního podniku valnou hromadou necelých šest měsíců. Aby rozhodnutí nabylo platnosti, muselo být odhlasováno dvěma třetinami valné hromady a většinou majitelů půdy. Druhou právní povinností bylo uspokojit členy, kteří z družstva odcházeli. Družstvo bylo povinno restituovat jejich inventář, odškodnit je za jeho užívání, vyplatit jim odškodné podle délky členství v družstvu a převést na ně příslušné podíly, na které měli v rámci organizace zemědělského trhu společenství nárok.

Při volbě nové právní podoby družstva museli předsedové zvážit celý komplex vzájemně propojených činitelů, mezi jiným daňové zvýhodnění, možnosti úvěru a způsoby přerozdělování výrobních podílů dané stanovami každého typu hospodářství. Zdá se však, že hlavní roli v konečném rozhodnutí valných hromad sehrály různé zájmové skupiny působící z pozice síly.

Diferenční přerozdělení provozního kapitálu

Zkušeností z kapitalistického zemědělství bylo využito i při ukončení procesu právní transformace, zejména při vytváření kapitálových společností vznikajících privatizací provozního kapitálu, který připadl do rukou vlastníků půdy nezávisle na tom, zda v hospodářství pracují, či ne. Díky restitucím a odškodnění disponovali dostatečnou likviditou, která jim umožnila účastnit se rozdělování vlastnických podílů nového podniku. Racionalizace zemědělské práce zároveň obnášela i ještě nedokončený proces zbavování se přebytečné pracovní síly a vedla k investicím do modernizace vybavení a budov. Požadavek ekonomické rentability přinutil vedoucí zemědělských jednotek přeorientovat výrobu se zřetelem k ministerským direktivám, omezení a vývoji odbytišť a organizaci trhu evropského společenství.

Většina družstev přesto při restrukturalizaci přijala právní podobu registrovaného družstva (*eingetragene Genossenschaft*). Registrované družstvo je bezpochyby právní formou, která se nejvíce blíží bývalým *LPG*. Přeměna samozřejmě přinesla určitou obnovu na místech vedoucích pracovníků. Mnoho předsedů družstev bylo nuceno odejít do důchodu nebo do předčasného důchodu a do vedoucích funkcí nastoupila generace inženýrů a techni-

ků, kteří vystudovali za bývalého režimu. Nové vedení bylo nuceno odpovědně přistoupit ke správě hospodářské jednotky, racionalizovat a diversifikovat její činnost, a tím zcela přebudovat organizaci práce a výrobní aktivitu. Je rovněž pravda, že obnovení soukromého vlastnictví rehabilitovalo společenské rozlišení vlastníků půdy a družstevníků pracujících za mzdu, které kolektivizace zrušila. Přesto se zdá, že nová družstva plní úlohu určité společenské a funkční kontinuity.

Rezistentní strategie

Zemědělské podniky vzniklé z bývalých družstev vděčí za svoji současnou existenci jen tomu, že dodrželi re-
strukturalizační kalendář. Jejich budoucnost závisí na stupni jejich integrace do nového ekonomického prostředí, to znamená na jejich schopnostech zachovat a reprodukovat vlastní kapitál nového subjektu. To je základní podmínkou této společenské formy výroby charakterizované formálním oddělením práce a kapitálu. Aby mohly pokračovat v nezbytné modernizaci a dokázaly nést náklady spojené s námezdní prací a půdní rentou, vyvinuly některé podniky velmi účinné rezistentní strategie.

Navzdory omezujícím restructuralizačním opatřením se pokusily zachovat určitou vzájemnou technickou solidaritu a výrobní komplementárnost. Tak se bývalí vedoucí pracovníci družstva stali novými provozními šéfy družstevních podniků, znovuvytvořených po jejich decentralizaci. Mezi těmito novými jednotkami běžně dochází k výměně inventáře i služeb, což umožňuje obcházet vládní direktivy, podle nichž je každá hospodářská jednotka ucházející se o spolkovou pomoc povinna racionalizovat a diversifikovat svoji výrobu. Po reformě společné zemědělské politiky a zavedení různých opatření ohledně kontingentace výroby začaly četné družstevní podniky vyvíjet i jinou hospodářskou aktivitu, od níž očekávali větší výnosy a zisk, než může přinést zemědělská výroba. Tyto podniky se staly hlavními, někdy dokonce výhradními akcionáři společností působících na začátku nebo na konci procesu zemědělské výroby. Tak povstaly z trosk bývalé benzinové pumpy, garáže a jiné opravářské a stavební provozovny, na samém počátku obětované na oltář decentralizace hospodářských jednotek, racionalizace výroby a privatizace služeb. Tyto nové společnosti představují dnes tvrdou konkurenci pro soukromé řemeslníky, kteří si zřídili živnost hned po zahájení liberalizačního ekonomického procesu, a v některých případech byly dokonce příčinou jejich krachu. Stejně tak některé z nových družstevních podniků mají své vlastní zpracovatelské linky (jatka, řeznictví, uzenářství, sýrárny) a dokonce podíl v distribučních centrech (supermarktech), které jim zajišťují odbyt výrobků. Jiné investují do ekologické turistiky a přestavují ubytovny a jídelny na hotely a restaurace, zábavní střediska, kongresové sály. Právě to patří k určitým negativním momentům restructuralizace: změna systému umožnila družstvům vyvléct se ze své mnohdy nepohodlné povinnosti postarat se o příslušnou územní oblast (o její administrativní správu, vybudování a údržbu sociálních, sportovních a kulturních infrastruktur a infrastruktur komunikačních) a mnohým z nich napomohla k udržení či potvrzení silného vlivu v ekonomické a sociální struktuře oblasti.

Pro mnoho politiků a ekonomů představuje "registrované družstvo" pouze přechodnou formu výrobní jednotky, která by s rozšířením rodinných hospodářství a vytvářením výrobních společenství (*Betriebsgemeinschaften*) měla postupně zanikat.³⁹ Změna ekonomického systému musí odhalit disfunkčnost společenské formy výroby, která jde těžko dohromady s formálním oddělením práce a kapitálu: neschopnost uvolnit dostatečnou částku z příjmů na splácení půjček minulého režimu, odškodnění bývalých družstevníků a obnovu provozního kapitálu nového podniku. Legislativní mechanismus ostatně tento politický přístup k střednědobému vývoji hospodářských struktur potvrzuje.⁴⁰ Přesto zůstává po čtyřech letech od zániku původních družstev tato otázka stále nevyřešená. Zdá se, že vývoj strukturálních změn je úzce spjat s úspěchem vyvinutých rezistenčních strategií, a závisí proto na řídicích schopnostech nových vedoucích pracovníků stojících v čele nových družstevních podniků.

ZÁVĚR

Postup dekollektivizace zvolený spolkovou vládou způsobil roztříštění strukturální monolitčnosti modelu socialistického zemědělství a napomohl diversifikaci hospodářských struktur. Vládě se však nepodařilo naroubovat v nových spolkových zemích zemědělský model rodinného hospodářství a připustila nakonec strukturální dualitu mezi soukromým hospodářstvím a družstevním podnikem. Přechod k tržní ekonomice současně radikálně změnil společenské výrobní vztahy, a to na základě obnovení soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Zátěž struk-

³⁹ LÜDERS, O.: "Von der e.G. in die Betriebsgemeinschaft" v *Top Agrar Spezial*, 8/1994, str. 4–9.

⁴⁰ PFUG, R.: "Rechtsformwechsel: neue Möglichkeiten für e. G.", v *Top Agrar Spezial*, 12/1994, str. 28–31.

Od ledna 1995 umožňuje modifikace Adaptačního zákona registrovaným družstvům transformovat se na kapitálové společnosti, ale i na sdružení osob.

turálního dědictví však svědčí o opakování či trvalosti některých ekonomických praktik a sociálního chování z období před kolektivizací i z období kolektivizace; ekonomickým a sociálním privilegováním skupiny vlastníků půdy a bývalých vedoucích pracovníků vyvolává neshody při přerozdělování jednotlivých zdrojů zemědělské výroby. Restrukturalizace, formulovaná spolkovou vládou jako ekonomická a sociální obnova, ve skutečnosti vytvořila nové společenské formy výroby, které svým způsobem posvěcují neměnnost ekonomické a politické moci místní elity.